

تاریخچه تحقیقات ایران‌شناسان روس در خصوص خیام نیشابوری

دکتر نرگس محمدی بدر*

کلید واژه: خیام، ادبیات فارسی، رباعیات، ایران‌شناسی در روسیه.

مقدمه

حکیم ابوالفتح عمر بن ابراهیم ختّامی (خیام) شاعر، فیلسوف و ریاضی‌دان مشهور ایرانی در اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم و از مشاهیر ادب فارسی در ایران و جهان است. شهرت جهانی عمر خیام از دهه ۶۰ قرن نوزدهم میلادی آغاز شده است و این زمانی است که ادوارد فیتزجرالد، شاعر انگلیسی، یکصد و یک رباعی از خیام را با توجه به مضمون و معنای آنها به صورت یک منظومه موافق ذوق و سلیقه اروپایی به زبان انگلیسی ترجمه می‌کند.

این ترجمه به راستی شاهکار گرانبهایی است که هر انگلیسی‌زبان از مطالعه آن لذت می‌برد. آخرین ترجمه فیتزجرالد از رباعیات خیام شش سال پس از مرگش یعنی در سال ۱۸۸۹م به چاپ رسید (Varozaykina, al ... 1986:P.41) با مرگ فیتزجرالد نه تنها کار ترجمه رباعیات به پایان نرسید، بلکه توجه اهل ذوق در بسیاری از کشورها باعث شد تا این اثر به اکثر زبانهای زنده دنیا ترجمه و هزاران بار در اندازه‌های کوچک و بزرگ، مصور و ساده و مزین تجدید چاپ شود، یکی از این زبانها، زبان روسی است (فروغی، ۱۳۶۹: ۴۵).

چکیده: حکیم عمر خیام نیشابوری از چهره‌های برجسته ادبیات فارسی است که آثارش در خارج از مرزهای ایران نیز مورد توجه قرار گرفته است. یکی از این کشورها، کشور روسیه است. در روسیه آثار ارزشمند بسیاری درباره خیام و آثار او، از جمله رباعیاتش منتشر شده است.

آنچه محقق را بر آن داشت که به نگارش این مقال بپردازد، از سویی، استقبال فوق‌العاده خوانندگان روس از رباعیات خیام بود که باعث شده در پاره‌ای موارد تیراژ این رباعیات با چاپهای مکرر به چند هزار نسخه بالغ شود و، از سوی دیگر، فقدان تحقیقی جامع و مستقل در خصوص جایگاه خیام نزد روسها در ایران بود. مجموعه این عوامل سبب شد تا مؤلف با مراجعه به منابع تاریخچه مختصری در این باب فراهم سازد.

در طی این تحقیق مشخص می‌شود که پس از ترجمه فیتزجرالد انگلیسی است که خیام به اروپا، خصوصاً به روسیه، معرفی می‌شود. آغاز معرفی خیام در روسیه به اواخر قرن ۱۹ بازمی‌گردد. در اثر مساعی محققان و متفکران، خیلی زود خوانندگان روس با رباعیات خیام آشنا و حتی مانوس شدند به طوری که از این رباعیات ترانه‌ها نیز ساختند و آن را در اشکال مختلف به چاپ رساندند.

هدف از این پژوهش، گسترش دامنه آگاهی درباره فعالیت محققان و پژوهشگران دیگر کشورها در خصوص زبان و ادبیات فارسی، به ویژه، خیام است.

تاریخچه ترجمه رباعیات خیام در روسیه

آشنایی با رباعیات خیام در روسیه به سال ۱۸۹۱ میلادی بازمی‌گردد (بولدیریف، ۱۳۲۴: ص ۱۸). این آشنایی با ترجمه شانزده رباعی با عنوان «از عمر خیام، از ایران»، آغاز و توسط و. ل. ولیچکا^۱ در پیک اروپا چاپ شد.

نخستین گام اگرچه از جهت قافیه‌بندی، تعداد ابیات و شکل ظاهری با قالب رباعی هماهنگ نیست ولی به عنوان نخستین گام قابل قبول می‌نماید (Vorozykina et al., 1986: 40).

پس از ولیچکا، پارفیروف^۲ در سال ۱۸۹۴، موفق شد دو رباعی از خیام را ترجمه و در مجله پیک شمالی منتشر کند. این ترجمه به صورت شش سطر و هشت سطر و از لحاظ قافیه مطابق با سبک اشعار روسی بود. مترجم موفق شده بود اندیشه شاعر و آهنگ شعر را دقیقاً به طور زنده حفظ کند.

تلاش دیگری که در خصوص رباعیات خیام در روسیه انجام گرفت به دانیالوفسکی الکساندروف^۳ اختصاص دارد. او توانست، بر اساس افکار و عقاید خیام در رباعیات، سه ترانه را با عناوین «اراده الهی»، «تقدیر» و «شراب و بهشت» به نظم آورد. مترجم در حد فاصل سالهای ۱۹۱۰ تا ۱۹۱۶م این آثار را خلق کرد و سپس در کتابی با عنوان *دنیای آواز* به چاپ رسانید.

در سال ۱۹۱۰م اشعار خیام مورد توجه بالمونت^۴، شاعر معروف روس، قرار گرفت. بالمونت موفق شد یازده رباعی از خیام را با قالب رباعی در مجله فکر روسیه منتشر کند. مترجم در ترجمه خود از قافیه روسی (ماناریم)^۵ استفاده کرد و توانست خوانندگان روس را با شخصیت خیام نیز آشنا کند (Vorozykina et al., 1986: 52).

از بررسی و ارزیابی آثار به چاپ رسیده از عمر خیام از سال ۱۸۹۱ تا ۱۹۱۶م می‌توان دریافت که اکثر محققان و مترجمان موفق شده‌اند اشعار را به طور ضعیف یا قوی به زبان روسی و به سبک شعر روسی ترجمه کنند، اما در حفظ شکل ظاهری رباعی ناتوان بوده‌اند. این امر موجب گردید تا ویژگی قالب رباعی، یعنی، اختصار و کوتاهی

آن از بین برود و حتی در پاره‌ای موارد یک رباعی در قالب جمله‌های طولانی ترجمه شود.

ترجمه رباعیات خیام در سالهای بعد نیز ادامه یافت. در طول سالهای ۱۹۱۷ تا ۱۹۳۴م یک اثر برگزیده در روسیه به چاپ رسید که نتیجه تلاش تخورژوسکی^۶ بود. وی توانست اولین منظومه از اشعار خیام را در سال ۱۹۲۸ در پاریس منتشر نماید. تخورژوسکی در این اثر، مهمترین ویژگیهای شعر خیام را درک کرد. او با رعایت فرم رباعی و تناسب موسیقایی، احسانات و افکار شاعرانه خیام را از طریق زبان روسی به خوانندگان منتقل نمود.

اشعار ترجمه شده توسط تخورژوسکی به صورت پنج دسته (U) است. اشکال ترجمه تخورژوسکی این بود که فقط ۶۰ درصد ترجمه وی با اصل رباعیات خیام مطابق بود. اما با این وجود این منظومه مورد توجه خوانندگان روس قرار گرفت و به عنوان یک اثر درخشان، موفقیت عظیمی کسب کرد (Tekherzevski, 1969: 81).

گسترش محبوبیت خیام در روسیه

در آغاز دهه سی قرن بیستم موج عظیمی از توجه مردم به اشعار خیام در روسیه به وجود آمد. نکور^۷، که با زبان منتهای کهن فارسی آشنایی داشت، بر اساس یکی از قدیمترین نسخه‌های خطی رباعیات خیام، که از کتابخانه بودلیان آکسفورد به دست آورده بود، به ترجمه اشعار خیام پرداخت. این ترجمه در سال ۱۹۳۴ به چاپ رسید، و در سال ۱۹۳۵ به صورت کاملتری تجدید چاپ شد. ترجمه‌های معتبر و موثق نکور بر اساس مبانی علم فقه‌اللغه (فیلولوژی) انجام شد و تا امروز نیز همچنان مورد توجه است. یسکی دیگر از فعالیتهای موفق در خصوص

1. V.L.Vlichka.

2. M.P. Parfirof

4. Balmont

3. A.N.Daniyalofski Aleksandrof

۵. ماناریم: رعایت قافیه در تمام مصرعها را گویند.

6. E. Tekhorzevski

7. L.S.Nekor

اشکال بود. مؤلف تمام اشعار را بر یک وزن و با رعایت قافیه، همچون رباعی، تهیه و تنظیم نمود. وی، در عین حال، توانست با توجه به جنبه‌های هنری اثر، اصالت متن اصلی را نیز کاملاً حفظ کند.

پلی‌ستسکی به شیوه‌ای بسیار استادانه، اشعار روح‌انگیز این شاعر ایرانی را با رعایت طنین و آهنگهای روسی و حفظ ظرایف شعرخیام به خوانندگان ارائه نمود.

سدیخ^{۱۱} از دیگر مترجمانی بود که موفق شد از دیدگاه خیام به جهان بنگرد. وی در کار خود با ویژگیهای شخصیت خیام در آمیخت و حتی در این راه از فردیت خود گذشت.

سدیخ در ترجمه هنری خود یک نظریه فلسفی - ذوقی عرضه کرد. حاصل کار وی در سال ۱۹۸۳م در کتابی با عنوان *اشعار شرقی، مقارن با فوئتش*، به چاپ رسید (Varozaykina et al., 1986:54).

از بررسی آثار به دست آمده در مورد خیام و رباعیات او در روسیه درمی‌یابیم که ترجمه اشعارشاعران مقدم ایرانی کار ساده‌ای نیست، زیرا واژه‌های فارسی اساساً کوتاه‌تر از واژه‌های روسی هستند، به عنوان مثال معادل واژه معلّم در زبان روسی واژه «پری‌پاداوات‌تل»^{۱۲} است. ساختار جملات نیز در دو زبان متفاوت است. در زبان فارسی واژه‌ها نسبتاً مستقل و جدا هستند و این ویژگی یعنی استقلال واژگان پشتوانه بسیار خوبی برای آفرینش شعر، خصوصاً رباعی است حال آنکه در زبان روسی این ویژگی وجود ندارد. در زبان روسی شش پادژ (معادل case در انگلیسی) وجود دارد که واژه‌ها را بر اساس جنس و تعداد و رعایت قوانین پادژی کاملاً به هم مربوط و متصل می‌سازد، درحالی که این اتصال زنجیروار در زبان فارسی مطرح نیست.^{۱۳}

8. A. S. Starostin. 9. V. Derzaviyn.
10. Sevami Tirtakh. 11. sedékh
12. Pripadavattel

۱۳. علی‌رغم اینکه زبان فارسی و روسی هر دو از خانواده زبانهای هند و اروپایی هستند ولی در میان زبانهای متعددی که از خانواده هند و اروپایی شمرده می‌شوند، با قطع نظر از تاریخ، دو نوع متمایز دیده می‌شود: یکی نوع باستانی که در آن اسم و صفت و ضمیر به حسب مقامی که در جمله دارند صرف می‌شوند و ساختمان فعل نیز دارای خصوصیات معینی است. دیگر نوع جدید که در آن حرف و اسم و صفت و ضمیر کاملاً یا به میزان مهمی از میان رفته و روابط اجزاء جمله به وسیله حرفهای ربط اضافه یا به حکم ترتیب کلمات در جمله بیان می‌شود. نوع اول را در اصطلاح «ترکیبی» و دومی را «تحلیلی» می‌خوانند و زبان روسی، همچون زبان فارسی باستان، اصطلاحاً ترکیبی است اما زبان فارسی جزء زبانهای تحلیلی است.

اسمها در زبان روسی از حیث حالت دگرگون می‌شوند و شش حالت دارند که هر یک به پرسشی معین پاسخ می‌دهد، به عنوان مثال، حالت فاعلی یا نهادی در پاسخ به پرسش «که»، «چه»، «چه کسی»، «چه چیزی»، قرار می‌گیرد. (دستور زبان روسی، ص ۵۰، خانلری، ۱۳۶۹:۱۲۳).

رباعیات خیام به رومر تعلق دارد. وی با صرف اوقات بسیاری از عمر خود موفق شد در سال ۱۹۳۸م سیصد رباعی را به صورت یک مجموعه مستقل با ده هزار تیراژ منتشر کند.

تا شروع دهه ۴۰ از قرن بیستم، در روسیه بیش از ۴۰ مترجم و محقق به بررسی و ترجمه اشعار خیام پرداختند که چند تن از آنان پیش از این معرفی شدند.

در آغاز دهه چهل قرن بیستم بود که آثار واقعی در مورد رباعیات خیام به وجود آمد. استاروستین^۸، صاحب-

نظر خیره و مشهور روس در تاریخ ادبیات فارسی، موفق شد ۱۲۰ رباعی از خیام را در نهایت امانت‌داری و با

دقت بسیار به زبان روسی برگرداند. اگر چه او نیز رباعیات خیام را با ویژگیهای شعر روسی ترجمه کرد، اما

موفق شد در ترجمه خود ردیف را حفظ کند. به دنبال استاروستین، درزاوین^۹ شاعر و محقق معروف روس،

توانست بزرگترین منظومه از رباعیات خیام را با ۴۸۸ بیت تهیه و تنظیم کند.

درزاوین در ترجمه خود ۲۹۲ رباعی را از ترجمه تحت‌اللفظی پروفیسور علی‌آف و پروفیسور عثمان‌آف و

۱۹۶ رباعی را از دانشمند معروف هندی سوامی تیرتاک^{۱۰} اقتباس کرد. اثر درزاوین در سال ۱۹۶۵م منتشر شد

(مقدمه، Derzaviyn, 1965). در این ترجمه نیز اشکالاتی وجود داشت. در پاره‌ای از موارد لطافت و زیبایی هنری

از بین رفته، به طوری که در چند رباعی وزن طولانیتر از وزن رباعی، یعنی، لاحول و لاقوه‌الابالله می‌نمود

(Derzaviyn, 1965: 18).

از دیگر فعالیت‌هایی که در روسیه در خصوص خیام و رباعیات او صورت گرفت، آزمونی بود که در سال

۱۹۷۲ توسط چاپخانه ادبیات شرقی (علم = Hayka) به منظور تعیین بهترین ترجمه از رباعیات خیام برگزار شد.

حاصل این سنجش در سال ۱۹۷۲ در کتاب *رباعیات عمرخیام* با ۴۵۰ رباعی پلی‌ستسکی، درصدهزار نسخه،

به چاپ رسید (Plisetski, 1972. T.100,000).

ترجمه مذکور از جهت شکل ظاهر کاملاً بدون

باعث شده این رباعیات به مکعب مانند شوند تا چهار ضلعی.

عده‌ای هم بر این اعتقادند که تعداد بسیاری از این رباعیات همچون درام کوچکی هستند که در آن برخورد نقطه اوج و پایان کاملاً به نمایش درآمده است.

متخصصانی که به تحقیق در افکار و اندیشه‌های خیام در رباعیات مبادرت جسته‌اند عقیده دارند که دیدگاه‌های فلسفی خیام بیشتر در رباعیات او مطرح شده است. اینان معتقدند که حتی آنارشسیسم مندرج در شعر خیام بسیار روشتر از آن چیزی است که در تألیفات فلسفی او مطرح شده است (Varozaykina et. al. 1986:21-38).

ویژگی دیگری که در حقیقت یکی از معماهای رباعیات خیام به شمار می‌رود، حجم، ترکیب و تنظیم حقایق شاعرانه او در قالب رباعی است.

اما در روسیه تحقیقاتی نیز درباره میراث ادبی خیام صورت گرفت. ژوکوفسکی^{۱۵} در تحقیقاتش در مورد خیام اثبات کرد که بخشی از این رباعیات به خیام تعلق ندارد. البته این امر نه تنها از ارزش و اعتبار خیام نکاست بلکه باعث شد که رباعیات خیام به عنوان یک اثر قوی و روشن که هویت اشخاص و ماهیت عمومی را مطرح می‌نماید، مورد تقدیر قرار گیرد (Bertles, 1928:45).

پروفسور ژوکوفسکی با تجزیه و تحلیل و متن‌شناسی اشعار خیام نشان داد که شماری از رباعیات خیام سرگردان‌اند، به طوری که تعدادی از آنها در دیوان شعرای دیگر نیز قید شده است. وی نتایج تحقیقات خود را در سال ۱۸۶۷م در کتابی با عنوان *میراث ادبی عمر خیام در پاریس* به چاپ رساند (Zhukovskii, 1969:30).

از بررسی فعالیتهای انجام شده در خصوص رباعیات خیام درمی‌یابیم که بزرگترین عالمان فقه‌اللغه در غرب و شرق حدود یک دهه با روشهای متن‌شناسی، سبک‌شناسی و

در ترجمه تفصیلی رباعیات عمر خیام، معمولاً آهنگ و ریتم و، در واقع، قالب رباعی از بین می‌رود و شور و هیجان اشعار نیز دستخوش تغییر می‌شود.

ترجمه رباعیات به صورت مختصر نیز ایجاد اشکال می‌کند؛ در این حالت احتمال این خطر وجود دارد که عمق افکار شاعرانه نادیده گرفته شود و مترجم تنها یک خط فکری به خواننده ارائه نماید، اینجاست که کشمکشهای فکری نهفته در رباعیات خیام از بین می‌رود و قدرت شاعری او آن طور که باید آشکار نمی‌شود. با وجود تمام این مشکلات محققان و مترجمان روس، خیام و رباعیات را به علاقه‌مندان روسی معرفی کرده‌اند.

علاقه و توجه مردم به رباعیات خیام موجب شد که این سروده‌ها نه تنها در شهرهای بزرگ روسیه، همچون مسکو و سنت پترزبورگ، بلکه در شهرهای کوچک نیز با تیراژ بالا به چاپ برسد. در سال ۱۹۸۳م قبل از اصلاحات در ازبکستان، رباعیات خیام با ۲۲۰ هزار تیراژ در نخستین چاپ و ۱۲۰ هزار تیراژ برای دومین مرتبه منتشر و وارد بازار کتاب شد.

از دیگر شهرهای روسیه که رباعیات خیام با تیراژ چشمگیری در آنجا به چاپ رسید می‌توان به ولگای اورال (۱۹۹۲، شمارگان: ۱۰۰/۰۰۰)، ایکاترین بورگ (۱۹۹۲، شمارگان: ۵۰/۰۰۰)، کازان (۱۹۹۳، شمارگان: ۶۰/۰۰۰)، باکو (۱۹۶۹، شمارگان: ۵۰/۰۰۰)، دوشنبه (۱۹۶۵، شمارگان: ۱۰۰/۰۰۰)، وارونژ (۱۹۸۳، شمارگان: ۵۰/۰۰۰)، تمبوف (۱۹۹۱، شمارگان: ۵۰/۰۰۰)، باشقردستان (۱۹۹۲، شمارگان: ۱۰۰/۰۰۰) و ولادی قفقاز (۱۹۸۲، شمارگان: ۸۰۰۰) اشاره کرد. حتی در سال ۱۹۹۱ رباعیات خیام به زبان اوساتنی^{۱۴} نیز ترجمه شد (Dzasahov, 1991:101).

دیدگاه مستشرقان و ایران‌شناسان روس

متفکران روس بر این اعتقادند که اشعار چهار مصرعی خیام همچون مکعبهای جادویی کوچک و پرمغزی است که نیرو و انرژی فوق‌العاده‌ای در آن فشرده شده است. و دارای هسته‌ای است مملو از اندیشه‌های عمیق فلسفی. در واقع، همین افکار ژرف و اندیشه‌های والا است که

۱۴. زبان‌شناسان روسیه تحقیقات جامعی در خصوص زبانهای اوساتنی به عمل آورده‌اند. در حال حاضر ناحیه اوست‌شمالی در روسیه و اوست جنوبی در گرجستان به این زبان تکلم می‌کنند.

15. V.A.Zhukovskii.

وامی‌داشت و بر زشتیها و بدیهای اجتماع انسانی می‌ناخت و همگان را دعوت می‌کرد تا به حقایق هستی بیندیشند. بنابراین، عنصر انتقاد و دعوت به تفکر و اندیشه از عوامل جاذب در رباعیات خیام بود.

عامل دیگر، مضمون مخالفت با دروغ و ریا در اشعار خیام است. در واقع، خیام با اشعار خود واقعیت‌های جهان مادی را بدون نقاب و حجاب و خالی از نیرنگ و فریب مطرح کرده است.

اما عده‌ای نیز معتقدند علت توجه به خیام و اشعار او نه فقط در روسیه که در جهان غرب نیز مربوط می‌شود به بیان عنصر لذت، شرابخواری و غنیمت شمردن دم و لحظات حیات که این نظر نیز شایان تأمل و بررسی است. به رغم موفقیت محققان روس در زمینه ترجمه رباعیات خیام جای تحقیق و پژوهش در مضمون رباعیات خیام همچنان خالی است. امید است در آینده نه چندان دور شاهد پرشدن این خلأ پژوهشی و انعکاس آن در ایران باشیم.

منابع

- بولدیریف. ا. ن. (۱۳۲۴)، ترجمه‌های روسی ادبیات فارسی، ترجمه کریم کشاورز، پیام نو، تهران، سال دوم، شماره ۱۱.
- خیام نیشابوری، عمر، (۱۳۶۹)، رباعیات حکیم عمر خیام نیشابوری، با مقدمه محمدعلی فروغی، تهران، انتشارات اسماعیلیان.
- Aliev, R. and Osmanov. M.N. (1956), *Omar khaiyam* Moskva.
- Bertles. E.E., (1928), *Ocherki istori Persidskol litteratury*, Leningrad.
- Derzaviyn. V. (1965), *Omar Khaiyam*, Doshanbe.
- Dzasahov. M. (1991), *Omar Khaiyam*, Vladikavkaz.
- Plisetski. G. (1972), *Omar Khaiyam*, Moskva.
- Romera. O. (1938), *Omar Khaiyam*, Moskva.
- Varozaykina, Z.N. and Shahverdov. A.sh., (1986), *Omar Khaiyam Rubai*, Leningrad.
- Tekherzewski. E. (1969), *Omar Khaiyam*, Baku.
- Zhukovskii. V.A., (1969) *Omar Khaiyam*, Moskva. ■

بررسی تاریخ ادبیات، حدود ۴۰۰ رباعی را به عنوان سروده خیام پذیرفتند و قریب ۱۰۰۰ رباعی نیز کنار گذاشته شد؛ اما در طی تحقیقات، آنچه که پژوهشگران را متعجب نمود، آمیزش این اشعار با یکدیگر بود که به طور طبیعی ایجاد بیگانگی نمی‌کرد و این امر خود نیز به معنایی می‌ماند.

آنچه تاکنون گذشت اشاراتی بود به فعالیت‌های انجام شده توسط ایرانشناسان، محققان و مترجمان روس در زمینه اشعار خیام نیشابوری. در اینجا باید به این نکته اشاره شود که در روسیه خیام صرفاً به عنوان یک شاعر مطرح نشد بلکه این شخصیت به عنوان دانشمندی بزرگ نیز مورد توجه متخصصان علوم ریاضی قرار گرفته است. در سال ۱۹۶۱ پروفیسور روزنفلد^{۱۶} اثری با عنوان «رسالات عمر خیام» منتشر کرد. وی به عنوان یک متخصص موفق شد که محققان و اندیشمندان روس را با رسالات عمر خیام در زمینه ریاضیات، جبر، مقابله و هندسه آشنا سازد، اما شهرت خیام در روسیه بیشتر مرهون رباعیات اوست نه رسالات علمی وی؛ برخورد با رباعیات به گونه‌ای است که حتی محققان و ایران‌شناسان روس اشعار خیام را منبعی مهم برای تحقیق در ایدئولوژی و زندگانی مردم ایران در قرون وسطی به شمار می‌آورند.

علل پذیرش رباعیات خیام در روسیه

در هر حال، اهل ذوق و ادب در روسیه رباعیات خیام را پسندیدند، این امر به دلایلی صورت گرفت که از میان آنها دلایل زیر شایان ذکر است: نخست آنکه خیام خالق رباعی با مضمون فلسفی است، یعنی، اشعاری کوتاه، موجز و، در عین حال، پرمغز و عمیق. دیگر آنکه در روسیه قالب رباعی سابقه‌ای نداشته است. بنابراین، شیوه‌ای جدید و تازه بود. مکعبهای جادویی کوچک که بسیار راحت در اذهان جایگزین می‌شد و در پاره‌ای از موارد نیز حکم ضرب‌المثل یافت. عامل دیگر مضمون اشعار بود، افکار عمیق فلسفی که مخاطب را به تعمق و تفکر